

בתי הספר היהודיים המודרניים במחצית הראשונה של המאה ה-19 באימפריה הרוסית

הקדמה

העבודה הנוכחית תעסוק בהיסטוריה של התפתחות בתי הספר המודרניים היהודיים במסגרת תנועת ההשכלה ברוסיה האימפריאלית במחצית הראשונה של המאה ה-19. תנועת ההשכלה היהודית שהגיעה מגרמניה לאימפריה הרוסית, התחילה להשפיע על ההשכלה היהודית ברוסיה כבר בסוף המאה ה-18. ההשפעה התחילה כנראה עם השפעות תרבותיות של החיבורים של המשכילים היהודיים מגרמניה לאזורים הקרובים לגבול המערבי של האימפריה הרוסית, במיוחד לאזורים ליד הגבול של קורלאנד, ליטא, בילרוס. יהודים בודדים, אוטודידקטים, קראו ולמדו באופן עצמאי ומאוחר יותר הפכו גם למורים של הדור הצעיר. בסוף המאה ה-18 היו גם הניסיונות להקים בתי הספר ליהודים ברוח המשכילים שלימדו בצורה חדשנית גם את תנ"ך וגם את המקצועות המודרניים, במיוחד שפה ודקדוק רוסית וגרמנית, ידע ומיומנויות מסוימות במדעי הטבע ומתמטיקה ומקצועות פרקטיים.

אבל העבודה תתרכז על התקופה של אלכסנדר הראשון ובמיוחד של ניקולאי הראשון. הרי בעת אלכסנדר הראשון הופיעו לראשונה הפרויקטים הגדולים של ההשכלה מטעם, הרי היה ביקוש וצורך מצד המדינה באנשים משכילים מכל המעמדות והקבוצות האתניות. חוץ מזה, הופיעו גם הפרויקטים של שילוב חברתי ואסימילציה של יהודי רוסיה בסדר גודל משמעותי. בעת זו, גם כן תנועת ההשכלה הגיעה בזרם חזק מפרוסיה והתפשטה בקרב יהודי רוסיה בשני הכיוונים העיקריים: א. באזור הצפוני (קורלאנד, ליטא חבלי ויטבסק ומוהילב) ב. באזור הדרומי (אודסה). זמן קצר לאחר הופעת בתי הספר הראשונים כאלה בראשית המאה ה-19, בעת אלכסנדר הראשון, יהודים התחילו להתנגד לתנועה זו מתוך הפחד בפני אסימילציה והפגיעה המוסרית. היקף ותזמון של הפרויקטים של בתי הספר בעת אלכסנדר הראשון גם כן היו מצומצמים מבחינת ההיקף.

רק בעת ניקולאי הראשון, תנועת ההשכלה בקרב יהודים התחזקה והשפיעה עמוקות על הקהילות היהודיות. ניקולאי הראשון והמערכת המדינית יזמו את הרפורמות הקיצוניות ביחס ליהודי רוסיה, שכללו שילוב חברתי, שינויים עמוקים במערכת החברתית של קהילות יהודיות, השתלטות מעשית על החיים החברתיים, הכלכליים ואף דתיים ומוסריים של יהודים. הרפורמות היו מיועדות לשרת את האינטרסים של המדינה הריבונית, ובהתאם, כדי להשפיע עמוקות על יהודי רוסיה והפוכם לנתינים מועילים למשטר ניסו ניקולאי ותומכיו להקים את מערכת החינוך להשכלה מטעם. זה גרם לטרנספורמציה ומשבר עמוקים בקרב יהודי רוסיה, וכך הוקמה מערכת בתי הספר המדיניים ליהודים. השפעותיה היו מרחיקות הלכת בתולדות רוסיה ותולדות עמ ישראל.

העבודה תעסוק בתמורות אלה ובסיבותם. חוץ מזה העבודה תסקור את השפעת הממשל הרוסי והניסיונות של פקידי האימפריה הרוסית והוגי הדעות שלה להשפיע על ההשכלה למען האינטרסים החברתיים, הכלכליים, הפוליטיים, הצבאיים ואף דתיים ואידאולוגיים שלהם. בהקשר זה אדון באירועים מרכזיים ביחס למדיניות הצארית כלפי ההשכלה בקרב יהודים, וגם בתהליכים ובתי הספר בקרב היהודים. העבודה תדון גם בתגובות וחידושים בקרב יהודי רוסיה בקשר לנושאים אלה.

מבוא

בסוף המאה ה-18, בעקבות התפתחות תנועת ההשכלה בקרב יהודים גרמניים, במיוחד בפרוסיה, התחילה להתפשט תנועת ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית. התהליך התחיל משני הכיוונים: בצפון, תנועת ההשכלה הגיעה לקורלאנד, לליטא ולגוברניות של ויטבסק ומוהילב.¹ כבר בשלב המוקדם המשכילים רצו להקים את מערכת בתי הספר המודרניים ליהודים. המטרה, במילים של אחד מהם (הירש), היתה שילמדו התלמידים: "נוסף ללימודי המוסר הטוב – מדעים ואומנויות מועילים".² הכוונה הייתה ללמד בבתי הספר את עברית, גרמנית, רוסית, מדעים ואומנויות שיעזרו לתלמידים להתפרנס ולהיות מועילים לחברה הרוסית המודרנית. נראה שזו הייתה התקווה של יעקוב הירש ממוהילב והרופא אליהו פראנק מקרסלאבקה. החיבורים של המשכילים שכאלה והפרויקטים לבתי הספר (חלקם יושמו) היו ראשית ההשכלה היהודית המודרנית ברוסיה. בליטא ובקורלאנד היו עוד לפני זה מוקדי הידע והלמידה של יהודים בהם הכירו את החידושים המדעיים והטכנולוגיים, שהגיעו ממערב אירופה.

אבל הופיע גם מוקד ההשכלה הדרומי, באודסה, יקטרינוסלב, פודוליה, צ'רניגוב ועוד מקומות. בתחילת המאה ה-19, בשנת 1804, ארגן הסוחר יהושע צייטלין את בית הספר המודרני באחוזתו באוסטיה שליד שקלוב. בנוסף ללימודי היהדות, למדו התלמידים שם גם את לימודי החול.³ פורסמו בשקלוב עצמו גם הספרים החדשים במדעים ובמתמטיקה ובכלל החידושים במדע ובטכנולוגיה. למשל, יהודה ליב נואחוביץ פרסם את החוברת שלו בשנת 1802 בפטרבורג ברוסית ובשנת 1803 בעברית. כנראה, שכבר לאט-לאט הופיע קהל הקוראים שהיה מעוניין בפרסומים וספרים שכאלה בקרב יהודים.

הסיבה היא שהיו כבר יהודים שהתעניינו הזיקה בידע המודרני ושקראו על ההתפתחויות המודרניות.⁴ גם המסגרת המקצועית החדשנית דרשה יותר משכילים בתחום מדעים ומקצועות חדשים. המשכילים תמכו בלימודים בעברית, ורבים התנגדו ללמידה המסורתית באידיש. הדגש שלהם בגרמניה היה על השפה הגרמנית, ומאוחר יותר בארצות אחרות גם על הלמידה של השפות המקומיות. ברוסיה המשכילים למדו רוסית, גרמנית ועברית כשפות החיוניות להשכלה היהודית המודרנית. אבל החידושים לא השיגו את רוב האוכלוסייה היהודית, מכיוון שהתנגדו יהודים רבים למשכילים, במיוחד בגלל המרת הדת מצד מספר משמעותי של משכילי גרמניה. עדיין, בתחילת המאה ה-19 גם כן מדי פעם הופיעו בחלקים שונים של תחום המושב, ועד לרפורמות של אלכסנדר וניקולאי בתי הספר היו חשובים במיוחד בהתפשטות ההשכלה בקרב יהודי רוסיה.

בשלב זה, שלב א', במילים זלקין, התפשטות ההשכלה במרכזים החדשים הייתה איטית. אבל בערים כמו ברדיצ'ב ודובנא ארגנו המשכילים בתי הספר המודרניים.⁵ זה השפיע עמוקות על כמות המשכילים בברדיצ'ב, למשל, בפרט על כמות הרופאים. את שלב ב' זלקין מגדיר בין השנים 1825-1845, בהתאם לעליית כמות המשכילים בקרב יהודים והקמת מרכזי הידע, בתי הספר המודרניים

¹ מרדכי זלקין, ההשכלה היהודית ברוסיה 1800-1860: היבטים חברתיים. ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשנ"ו, עמ' 27.
² יהודה סלוצקי, תנועת ההשכלה ביהדות רוסיה. ירושלים: מרכז זלמן שזר להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית, החברה ההיסטורית הישראלית, תשל"ז, עמ' 11.

³ שם, עמ' 12.
⁴ מרדכי זלקין, "מגמות בהתפתחות החינוך המשכילי באימפריה הרוסית בראשית המאה הי"ט." ציון סב (תשנ"ז), עמ' 134-135.

⁵ מרדכי זלקין, ההשכלה היהודית ברוסיה 1800-1860: היבטים חברתיים, עמ' 41.